

VI. MLUVENÁ ŘEČ

1. Řeč mluvená a psaná

Projevy se formulují (stylizují) a realizují jako mluvené, nebo psané. Ze stylistického hodnocení projevů mluvených nebo psaných abstrahujeme rysy mluvené nebo psané řeči a zkoumáme stálé (konstitutivní) faktory, za nichž mluvená nebo psaná řeč probíhá.

Jazykové teorii se podařilo vystihnout charakteristické rysy psané řeči. Ostatně dosavadní mluvnice jsou založeny hlavně na dokumentaci z řeči psané. Nicméně je už za naší doba, když za předmět jazykovědné analýzy platil toliko příklad přejetý z knih klasiků.

Vysoké sociální hodnocení psané řeči projevuje se v péči, která je u nás psaným projevům už tradičně věnována. Základní jazykovou příručkou široké veřejnosti zůstávají stále *Pravidla českého pravopisu*. Psaný projev se obecně považuje za vizitku občana a přetrvává představa veřejnosti, že se děti v předmětu čeština učí pouze správně psát.

Rysy mluvenostní, tj. rysy společné mluveným projevům, byly poznány především v souvislosti s výzkumem nářeční syntaxe, až později z rozboru jiných zaznamenaných mluvených textů. Jsou spojeny jednak s promluvou, jednak s jazykovou strukturou — někdy se promluvové jevy objevují jako příčina určitého stavu strukturního (např. parataxe, přesněji řečeno lineární výstavba projevu).

Přestože vzrůstá úloha mluvené řeči (v této souvislosti především realizované spisovnými prostředky), pokulhává jazyková kultura „mluveného slova“ za ostatními složkami české jazykové kultury. Příručka *Výslovnost spisovné češtiny* zdaleka nedosahuje popularity *Pravidel*, v jazykové praxi jsou tolerovány odchylky od spisovné výslovnosti, v intimních projevech nejsou předmětem pozornosti výslovnostní zlovyky, nedbalá výslovnost ap.

Pokud jde o vlastní dichotomii řeč psaná — mluvená, ustupuje její význam ve vztahu k volbě jazykových prostředků v moderní době protikladu vyjadřování veřejné — důvěrné. Člověk budoucí doby bude totiž

harmonizovat jazykové vyjádření pramenící v dorozumívání mluveném s vyjádřením ze zdroje psaného; především informační, publicistické působení na čtenáře, diváka, posluchače ovlivní jej jednotně, bude formovat jeho jazykový projev ve smyslu projevení solidarity se společenským vědomím doby. Zato potřeba funkčního odlišení projevů důvěrných a veřejných se ještě prohloubí a vztah prostředků spisovných k nespisovným se stylisticky vytríbí.

2. Faktory konstituující mluvený projev

a) Mluvenost je způsob realizace jazykového vyjadřování společná potenciálně všem útvarům národního jazyka. Mluvenost umožňuje využít plně intonačních prostředků (podle nářečí, pravda, se lišících) a dynamického členění věty i nadvětných útvarů. V mluvených projevech lze dodatkově připojovat větné členy i celé věty (to je i podstata mnohokrát již dosvědčené parataxe vyjadřující myšlenkovou subordinaci), lze klást jádro výpovědi na začátek věty nebo doprostřed věty bez citového zabarvení projevu, větné členy lze vytýkat před větu; projevuje se zde tendence odsouvat formální prvky větné výstavby na konec věty atp. Jako patologické nebo nesprávné se zpravidla nehodnotí apoziopéze, anakoluty, přeřeknutí atd. Nepocituje se potřeba pevně organizovat větu, souvětí i celý projev. Velkou úlohu má navazování prvků syntaktické výstavby.

Protiklad *výrazně převažující mluvenost — psanost* odlišuje místní nářečí, obecnou češtinu a jiné interdialekty i soubor výrazových prostředků příslušící hovorovému stylu spisovné češtiny od spisovného jazyka v užším slova smyslu. Ve všech výše uvedených jazykových útvarech mluvenost přímo vrůstá do syntaktického systému.

b) Existuje ještě i jiný protiklad realizace vyjádření, totiž *vyjadřování jazykové* (mluvené, psané) — *vyjadřování nejazykové* (gestikulací a mimikou). Vyjadřování nejazykové je umožněno přítomností adresáta mluveného projevu a jeho příčinou je někdy neschopnost mluvčího vyjádřit se, jindy, častěji k němu vedou důvody „tabuové“ nebo citové vůbec (např. při gestu rukou znamenajícím „oběsil se“ nebo „ukradl“, při posuncích z oblasti sexuální ap.). Gestikulace a mimika představují v promluvách druhotný sémiologický systém, závislý na systému jazykovém, ať už jej pouze doplňují, nebo plně nahrazují. Ve skladbě si zaslouhují tyto prostředky pozornost pro svůj nadměrný výskyt na místě prostředků predikačních, z čehož vyplývá jejich intenzivní sdělná platnost, některé prostředky pak i pro svou poměrnou schematizaci.

c) Významná okolnost, která ovlivňuje syntaktickou stavbu mluveného jazyka, je vázanost promluv se skutečností kolem mluvčího a adresáta. *Situačně vázané* jsou všechny mluvené projevy dialogické, jiné jsou

situačně nevázané. Při promluvách situačně nevázaných se vytváří nová „situace“ vedle situace, v níž se stýká mluvčí s adresátem, a celá tato nová „situace“, tedy všechny vztahy uvnitř ní, musí být zahrnuta v promluvě. Tak např. při vyprávění pohádky podává vyprávěč ucelené sdělení o nějaké cizí „situaci“ a vyprávěč sám nebo posluchač zůstávají mimo vyprávění, mimo popisované vztahy. „Situace“ vlastně „vytvořená“ při vypravování je ovšem ve vztahu ke skutečnosti úplná jen relativně. Každé takové vypravování obsahuje četná místa neurčitosti a např. v tvůrčí práci literární se s nimi jako se samozřejmostí počítá. Možno říci, že čím méně je míst neurčitosti, tím větší je míra explicitnosti textu.

Promluvy situačně vázané souvisí bezprostředně s živou, aktuální situací, splývají s ní nebo ji dotvářejí, jsou její částí. Aktuální situace tu působí i na jazykové vyjadřování, nejen že je podmiňuje, ale i doplňuje; jazykové vyjádření samo je z tohoto hlediska vždy jaksi neúplné, což se prozradí zejména tehdy, jestliže jazykový projev, např. zaznamenaný magnetofonem, uslyšíme za jiné situace. Lze předpokládat, že nám nebudou jasné ani jednající osoby, užije-li se zájmen, jak je to v situačně vázaných promluvách obvyklé. Snad nebudeme textu *věcně* vůbec rozumět, nebudeme třeba ani vědět, „o čem je řeč“. Významová neúplnost promluvy samé, totiž odtržené do situace, za které byla pronesena, má své příčiny jednak v kusosti jazykového vyjádření ve srovnání s plností vztahů skutečnostních, na našem vědomí nezávislých, jednak ještě i v povaze jazykového materiálu samého: ten totiž nemusí být vždy jednoznačný (srov. známý příklad *Dejte mi pokoj!*). Neúplnost vyjádření v promluvách situačně vázaných nepostihuje přímo kvalitu jednotlivých lexikálních a mluvnických prvků vstupujících do vyjádření, je vlastně jevem nadjazykovým, ale působí na jejich výběr. Nutným doprovodným jevem neúplnosti situačně vázaných promluv je jev opačný: nadměrná explicitnost, pleonastická nadbytečnost vyjádření vzhledem ke skutečnosti. I ta je jevem nadjazykovým, ačkoli může zajímat stylistiku.

Situační vázanost promluv není charakteristická ani výhradně pro projevy spisovné, ani pro projevy nářeční nebo jiné. Ale i ji jako významný faktor v syntaktickém systému mluvené řeči máme mít na zřeteli. Tak např. zvyšuje frekvenci ukazovacích a odkazovacích prostředků a naopak snižuje frekvenci spojek, protože jazykové vyjádření přímo odráží nazírané skutečnostní vztahy a jejich přesné slovní vystižení považuje za redundantní. Metodicky je pak důležité to, abychom při výkladu nejasných nářečních jevů přihlíželi pokud možno i k situaci promluvy a abychom si situaci i zaznamenávali. Tak např. nářeční souvětí *Jak přišel ze Lhoty, tož ju neznál* (Vizovice) můžeme interpretovat jako časové, podmínkové, příčinné, omezovací nebo přípustkové až tehdy, když známe mluvčího, osobu, o které se mluví, a vůbec nejnnutnější data celé situace.

d) Jako jsou promluvy vázané a nevázané ve vztahu k situaci, tak jsou též *vázané* a *nevázané* ve vztazích mezi sebou, *kontextově*. Rychle

se vyvíjející aktuální situace si vynucuje, aby část sdělení vyplývala až z kontextu, aby se nemusela zvlášť nebo znovu vyjadřovat. I za cenu porušení syntaktických vzorců je třeba něco vynechat: vypouští se to, co už bylo řečeno (např. v sousední větě), co se vyskytuje často v obdobném kontextu (např. subst. *kořalka* po adj. *režná*), co ztrácí v kontextu závažnost (např. sponové sloveso v kontextu časově nebo zčásti i co do osoby určeném), nebo co je z kontextu obsahově samozřejmé (např. sloveso mezi dvěma substantivy jako prvek tranzitivní, nebo uvozovací slovesa při reprodukování prvotních promluv v druhotné situaci). Jazykové prvky pro sdělení nutné, podstatné se zachovávají. Tento jev v promluvách kontextově vázaných se nazývá *eliptičnost*.

e) Jiným význačným protikladem je vztah *dialogičnost* — *nedialogičnost*. Tento protiklad nestaví mluvenou řeč proti psané zásadně, uplatňuje se spíše uvnitř projevů v jejich syntaktické stavbě (rozhovor — vypravování).

Přítom vyprávění se v nářečí uskutečňuje podle stejných stylistických (kompozičních) postupů jako ve spisovném jazyce. Zvláštním způsobem si nářečí počíná teprve tehdy, jakmile se ve vyprávění objeví prvek z jiné situační roviny, totiž řeč pronesená za jiné situace a nyní reprodukována („přímá“ i „nepřímá“). Především nářečí jako by všechny výrazné přechody mezi situací prvotní a druhotnou stíralo a součást dialogu, prvotní projev pronesený za jiné situace k přítomnému adresátovi, nejednou se přenesl do situace druhotné (do vypravování nebo do nového dialogu, např.: *Chlap ji zastavil, a kde jste tolik nakoupila?*).

V případě vynechávání slovesa v uvozovací větě, popřípadě i celých uvozovacích vět, setkáváme se znovu s tím, že mluvenost jako promluvo-
vový faktor působí přímo na větný systém mluvené řeči; možnost využít intonace v mluveném projevu má za následek opomíjení spojkových a lexikálních — tedy promluvo-
vě náročnějších — prostředků pro vyjadřování obsahového vztahu mezi větami. Jako metajazykové signály slouží částice *prů, že, jako, jakože*.

f) Jiným činitelem působícím na syntax je protiklad *přítomnost adresáta projevu* — *nepřítomnost adresáta projevu*. Přítomností je tu třeba rozumět *aktivní* spoluúčast posluchače a jeho potenciální reakci, předjímanou už mluvčím projevu a během projevu jím registrovanou. Právě pro nářečí je příznačná přítomnost adresáta v podstatě při každém projevu; jinak je tomu ve spisovném jazyce v užším smyslu, např. v psaném jazyce knih (i kniha je samozřejmě určena adresátovi, ale adresát jazykově na sdělovanou situaci bezprostředně nereaguje a ani se s tím nepočítá; pozornost se tu věnuje jen sdělení). Je ovšem možno namítnout, že příslušníci nářečí v něm i myslí, ale tu pak samozřejmě vůbec nejde o vyjadřování a „myšlenou“ syntaxí se zatím neobíráme. Aktivní přítomnost adresáta působí na syntaktickou strukturu např. hojností a mnohotvárností apelačních syntaktických prostředků (např. citové dativy *vám, ti*, řečnické otázky, věty s deagentním významem vy-

jádrěné predikací v 2. osobě, tj. vykáním nebo tykáním rozšiřujícím platnost predikace výslovně i na adresáta projevu, odkazovací zájmena mobilizující paměť adresáta projevu, vložené (nebo též „přívětné“ a „závětné“) upozornovací věty (?) typu *víte, nemyslete si, nebojte se, poslouvej* ap. Přítomnost adresáta se ve svých důsledcích pro syntax promluvy projevuje stejně jako mluvenost projevu, vždyť koneckonců aktuální reakce je možná jen mluveným jazykem; ale přece jenom běží o okolnost projevu, kdežto u mluvenosti jde, jak uvedeno výše, o realizaci vyjádření.

g) Pro mluvenou řeč je nepochybně velmi důležitý protiklad *citovost — necitovost* projevu; např. nářeční promluvy se ve srovnání se spisovnými kloní z velké části k vyjadřování citově zabarvenému a k tomu účelu si mohou příslušníci nářečí vybrat z bohaté škály výrazových prostředků. V syntaxi se citovost prozrazuje nejčastěji rozporem větné formy a větného obsahu, např. oznamovací věty se vyjadřují (řečnickými) otázkami, zvolací věty oznamovací také otázkou, oznamovací věty kondicionálem, věty se zevšeobecňujícím podmětem mohou vyjadřovat i podmět osobní, první mluvnická osoba znamená osobu druhou (*a šlapu!* = a šlapte! — hojně se vyskytující obrat vojenský), opakují se formy s týmž obsahem, zápornými konstrukcemi se vyjadřují kladná sdělení atd.

Některé rysy působí v syntaktickém systému souhlasně (např. kontextová vázanost umožňuje a rychle se vyvíjející aktuální situace podporuje tendence po eliptickém vyjadřování), jiné protikladně (např. situační vázanost vede k úspornosti jazykového sdělení, mluvenost zase dobře umožňuje nadměrnost a pleonastičnost vyjádření). Nestačí tedy v praxi vždy ten nebo onen faktor od sebe přísně odlišit, nýbrž je třeba mít je též všechny na zřeteli jako celek. Jedině tak lze postihnout složitost, mnohotvárnost a specifičnost skladby nářečí a mluvené řeči vůbec. Psanost, situační nevázanost, monologičnost, nepřítomnost individuálního adresáta, racionálnost projevu podporují jeho spisovnost.

3. Slovosledný aspekt mluvené řeči

Učení o aktuálním členění výpovědi je založeno vlastně na analýze psané řeči. Týká se ostatně vybavování představ a jejich jazykového ztvárnění v soudy; z hlediska jazykového projevu je k tomuto řečotvornému procesu třeba rozmyslu a času — to jsou takové konstitutivní faktory, které provázejí řeč psanou, nikoli mluvenou a manifestují se převážně v monologu. Jestliže má původce projevu dostatek času v řečovém stadiu preparativním, není tísněn časovými okolnostmi ani jakýmkoli šumem, může své myšlenky i v mluvené řeči stylizovat tak, jako by byly psány. Tedy i ve vztahu k pořádku slov si lze představit lidové metajazykové rčení „mluví jako kniha“.

Jenže běžná řeč takovými příznivými okolnostmi provázena není.

K subjektivním faktorům patří např. jazykový talent původce projevu, a tu nezřídka platí, že mluvčí dovede formulovat nejvýše jednoduchou větu, delší promluvový úsek že neobsáhne. (K tomu srovnej zřejmě pravdivý postřeh, že génius myslí v odstavcích, moudrý člověk ve větách a souvětích a člověk jazykově zanedbaný ve slovech.) K objektivním faktorům působícím na ztvárnění promluvy patří kromě časových možností např. i společenské postavení mluvčího, tj. zda se musí v hovoru prosazovat, či nikoli, míra jistoty, zda je při vyrovnávání obsahů vědomí jeho převaha nesporná (v záporném případě znejistí a vyjadřuje se méně plynule), větší či menší závislost na někdejším psaném (tedy i z hlediska mluvčího přečteném a do jisté míry zapamatovaném) textu; velice důležitý je stupeň citovosti promluvy [třebaže s ním tradiční učení o aktuálním členění v hrubějších rysech počítá].

Hodláme-li vystihnout slovosledové zákonitosti mluvené řeči a odlišit je spolehlivě od zákonitostí psané řeči, musíme se především vyhnout srovnávání nesrovnatelného. Proto ponecháváme stranou mluvený dialog, neboť při něm jde o vyrovnávání obsahů vědomí jednotlivých mluvčích, účastníků dialogu a aktuální členění se tomuto jednotlicímu principu jazykového tvoření (formulace, stylizace) a konečnému jeho cíli (vyrovnání obsahů vědomí a interakční harmonizaci) zcela podřizuje. K našim účelům se proto lépe hodí analyzovat živý monolog (spisovný, nářeční ap.), nicméně i tu je výhodou, jestliže je jeho řeč charakterizována jinými prostředky než slovoslednými jako běžná, lidová, živá ap. (Proto volíme příklady z monografie Boh. Dejmka, *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*, Praha 1976.)

Základním rysem pořádku slov v mluvené řeči je posouvání jádra výpovědi ke středu nebo až k začátku výpovědi; prosazuje se sice zásadně, někdy však je vyvoláno dodatkovým přičleňováním částí výpovědi na její konec. Posunutí je umožněno především zvukovými poměry ve výpovědi, totiž důrazovým a intonačním vytčením jádra výpovědi (ve slovosledu objektivním!), a odpovídá tendenci vypovědět všechno nejdůležitější nejprve a vše významově podružné dodatečně.

Zásadní středové postavení jádra výpovědi:

No tak tetka finance strhli

Pak se tak taki rvali s esembákem na tech schodech

To je nutní tajdleti dvje f sobotu a v nedeli absolvovat

Já se bál tenkrát. Já se koňu bojím dodneška

Že to nemá pot tou střechou bejt

Středové postavení jádra výpovědi dané dodatkovým přičleňováním dalších částí:

A tejt do toho se poušti jenom to máslo / do horakiho

Zase se to vítahuje do křble ešče zas

To je nejhorši s tema faganama

Má to svi víhodi fšechno

Začátkové postavení jádra výpovědi:

Černou kávu sem k tomu vařila

Sazema se to strašně zařelávalo

Pot kůžej je nejvic vomastku

Dalším důležitým rysem je porušování plynulé intonační a dynamické linie výpovědi; to vede k tříštění aktuálního členění výpovědi:

Výpověď s preparativními slovy:

A todlenc to taki, von, voři ze sebe dǎli strašni chitráci

Ale no tak, co, co bude mit Aleš k vobjedu?

Výpověď s hledáním výrazu:

Vono to je teški, von taki nemoch fšechno proste ňejak to, ale...

Výpovědi s dodatkově přičleněnými částmi výpovědi:

Takle žličku sem měla vrchovatou

Já sem s váma jel autobusem vocať přeci, tajdle vot sokolouni, s tím fodbalovim autobusem

Je tu zejtra posviceňi / f Přelouči

Výpověď s kontaktovémi prostředky:

Pane, ale Sparta, ta vimňoukla

Tej to bóli, to vite

Dát si do toho krém ňákej, že jo

Dik teť, prosim vás vobičejnej svetr stojí dvje stofki

Výpovědi s metajazykovou úvahou:

Vona neňi, abich tag řek, planá

Výpověď s parentetickými větami:

Von třeba teť, tam dǎli eletriku, ale uďáli... vopravdu nevihovujici eletriku, (řikal) za tejden to bude hotoví.

Zákonitosti pořádku slov v mluvené řeči jsou nadto zastřeny nezřídka libovolným rozmístováním slov formální povahy, četnými apoziopézemi, jazykovou reflexí na aktuálně vzniklou situaci, patologickými návyky, přerěknutími; takové jevy lze oprávněně řadit k individuálním rysům projevu.

Shrnutí: Pořádek slov v mluvené řeči se shoduje s pořádkem slov v řeči psané, pokud jsou stejné faktory konstituující mluvenou nebo psanou promluvu. Není-li tomu tak, obráží pořádek slov v řeči mluvené aktuální situaci tím, že mluvčí mnohdy vychází z důležité novoty — z jádra výpovědi a toto jádro, zdůrazněné intonačně i dynamicky, obklopuje prvky sdělně méně důležitými. Obecně lze konstatovat, že klasické zákonitosti pořádku slov v jazyce (v češtině) jsou v mluvené řeči namnoze zastřeny, a to z různých příčin.

4. K mluvenostní stylizaci v literárním díle

Jakkoli patří stylové rozrůznění k základní charakteristice spisovného jazyka, k podstatě jeho fungování jako prestižního útvaru národního jazyka, přece se nelze domnívat, že tomu tak bylo od samého počátku jeho existence. Např. starší je jiný rys a předpoklad spisovnosti:

vznik názorů a potom i odborných knih o jazyce. Stylové rozrůznění se začalo vytvářet postupně podle toho, jak se rozvíjely různé funkce celonárodního jazyka a jak důsledně se vymezovaly a odlišovaly podle potřeb společnosti. Je tak složité, jak složité jsou životní situace.

K základním slohotvorným faktorům odedávna patřilo to, jak je jazyková promluva ztvárněna, zda je realizována na podkladě soustavy znaků mluvených, nebo soustavy znaků psaných. První způsob realizace umožňuje reakci (rychlou, ba okamžitou), málo náročnou na vynaloženou námahu, umožňuje využití intonace a dynamiky řeči a je vlastní promluvám improvizovaným (někdy i jazykovým reakcím reflexivním). Druhý způsob realizace promluvu uchovává, třebaže za cenu zvýšené námahy fyziologické i psychologické, představuje ji přehledně a je vlastní promluvám racionálním. Tu je zajímavé, že mnohosti stylů realizovaných písemně odpovídá jedinečnost strukturního útvaru: čerpají vesměs jen ze spisovného jazyka. Naopak jedinečnosti stylu — přímo se užívá termínu styl hovorový nebo konverzační ap. — odpovídá četnost strukturních útvarů: mluvíme tradičním teritoriálním dialektem, obecnou češtinou, interdialektem, popřípadě využíváme souboru vyjadřovacích prostředků příslušících hovorovému stylu spisovného jazyka (podle Karla Hausenblase).

Co rozumíme útvarem národního jazyka, vysvětlili jsme výše: je to komplexní strukturní útvar s jednou vyhraněnou funkcí nebo s několika. Takovým svébytným útvarem je např. každý z tradičních teritoriálních dialektů, jeho funkcí je sloužit intimní komunikaci, a nadto (výhradně on) je výrazem rodinné a pracovní soudržnosti (tuto funkci plnívá též slang, to však není „komplexní strukturní útvar“). Pokud běží o jazyk spisovný, vede variabilita tkvící v jeho struktuře a podmíněná především jeho bohatou stylovou rozrůzněností k tomu, že každý jeho styl má soubor vyjadřovacích prostředků toliko jemu — aspoň po stránce jejich kombinace — příslušící. (Variabilitu spisovného jazyka zdůrazňuje B. Havránek, naposledy na mezinárodním sjezdu slavistů v Praze roku 1968.) Z naší úvahy snad vyplývá, že protiklad psanost — nepsanost (mluvenost) ční nad ostatními slohovými protiklady (např. odbornost — neobornost, subjektivnost — nesubjektivnost ap.), stojí na jiném stupni abstrakce, neboť na rozdíl od všech ostatních je *různě zkřížen* s protikladem spisovnost — nespisovnost, přerůstá jej: tak je mluvenost stylový kadlub, který může mít různou strukturní náplň (spisovnou v případě češtiny nejdříve!). To vede někdy k tomu, že bývá vyčleňován mimo stylové rozrůznění jazyka, nejčastěji s odůvodněním, že bychom s ním pojem styl nadměru rozšířili.

Charakterizujeme-li hovorový styl (též spisovného jazyka z hlediska stálých konstitutivních promluvových faktorů, docházíme k závěrům poměrně přesvědčivým: obráží se v něm aktivní přítomnost adresáta, zakotvenost promluvy v situaci, převažující dialogičnost, emotivní angažovanost ap. Daleko obtížnější je charakterizovat hovorový styl (výhradně) spisovného jazyka z hlediska strukturního. Lze jej vymezit negativně: např. postrádá archaismy, profesní názvy, individuální inovace

atd.; nebo lze ještě vyložit jisté strukturální vztahy nebo alespoň kvantitativní poměry podle výše uvedených konstitutivních promluvo-
vých faktorů: např. lineární výstavba větné i souvětne výpovědi (konkrétně
tedy: přiřazování větných členů, souvětne parataxe ap.) je dána zakot-
veností promluvy v situaci, tedy nadbytečností jistých prvků komunikač-
ního kódu, stejnou příčinu má i příležitostné (nelexikalizované) zpod-
statňování adjektiv (např. *černá* podle kontextu: dívka, název krávy,
označení nemoci dobytka). Lze však mít vážné pochybnosti o tom, zda
je pro hovorový styl spisovné češtiny užitečné *teoreticky* tolerovat struc-
turní odchylky od spisovné kodifikace, zda dokonce jimi lze charakteri-
zovat „hovorovou češtinu“, a to třeba i v těch případech, kdy náležitou
spisovnou podobu — není-li svázána s výraznou lexikální spisovností
prvku — sotvakdo vysloví (např. koncovky *-i, -y* v instr. pl. subst. nebo
adj. — srov. s *okolnostmi* × *jit si hrát za klukama*). Kdybychom měli
hovorový styl spisovné češtiny (zkráceně: hovorovou češtinu) charak-
terizovat pozitivně některými opravdu běžně se vyskytujícími mluvnic-
kými podobami, pak bychom uznávali dvojí normu spisovné češtiny, pak
bychom přispívali k rozpolcení kodifikace především po stránce hlásko-
slovné a tvaroslovné. Něco zcela jiného je přiznat toleranci mluvených
promluv vůči nespisovným prvkům; tu však v praxi postrádáme důkaz
o tom, jak důsledně byly tyto promluvy zamýšleny jako spisovné; právě
totiž *záměr* původce projevu je jedině kritériem toho, zda jde o promluvu
spisovnou nebo jinou, nikoli např. míra provinění proti kodifikaci...
Z poznání dnešní jazykové situace na našem národním území nelze totiž
nedospět k jednomu nepochybnému závěru: přes všechny racionalisticky
podmíněné dobře míněné snahy představit hovorovou spisovnou češtinu
(ať už s výše uvedenými „tolerovanými“ běžně mluvenými podobami,
nebo bez nich) jako jednotný kulturní jazyk budoucí socialistické spo-
lečnosti, jeví se příslušníkům našeho národního jazyka jako výhodné
rozlišovat vyjadřování spisovné — pro oficiální styk — a nespisovné —
pro neoficiální styk; jeho podkladem se stává regionální jazykový útvar
(jímž je i obecná čeština na území Čech). Koneckonců i ona obecná
čeština „kulturní“, která proniká také na území s teritoriálními útvary
strukturálně cizorodými, působí proti spisovné češtině právě tam, kde má
být nástrojem oficiálního styku. Z komunikačního hlediska výhodná di-
chotomie celonárodní — regionální útvar se markantně projevuje v po-
hraničí vráceném českému jazyku po roce 1945 a dále i v nových měst-
ských aglomeracích. Snad je tomu tak proto, že případná dichotomie
psaný styl — hovorový styl uvnitř jediného útvaru národního jazyka,
který ji zahrnuje, uvnitř spisovného jazyka, jeví se uživateli jazyka jako
málo výrazná, jen bezděčná, samozřejmá, automatická, což jsou známé
atributy běžného slohotvorného procesu vůbec (s výjimkou slohotvor-
ného postupu s intencí též estetickou).

Psát můžeme toliko spisovným jazykem: jedině spisovný jazyk má
vlastní soustavu grafických znaků, která umožňuje vyjadřování psané.
I jeho české označení naznačuje úkon, jenž mu byl svěřen. Při sloho-
tvorném procesu nebyly překračovány (vědomě) meze spisovnosti: exis-

tovalo písemnictví *vedle* ústní slovesnosti. Literatura musila být jednotně stylizována jako psaná, „stylizována“ ve významu „příklon k určitému stylu jazykového vyjadřování“; rozhodující zde byly výše uvedené rysy psaných promluv. Psanost se stala základním slohotvorným faktorem. Dospělo se ke stavu, který bychom — jak jsme připomněli výše — mohli nazvat „literárnost jazyka“.

Jak se toto pojetí „jednotného nástroje“ národní literatury modifikovalo v nové době? Záviselo především na míře vyspělosti jazyka a vedle toho na stupni poznání strukturního, sociologického, gnozeologického a politického aspektu jazyka, a to jak kulturní veřejností a odborníky obecně, tak tvůrčími umělci samými.

a) Psanost jako základní slohotvorný faktor se stala tak samozřejmým podkladem literárního snažení, že už mohla být na vyšší úrovni porušována. Dělo se to především tak, že se od stylizace podle psaného vyjadřování mohlo pouštět u řeči postav; šlo zde tedy o ústup od „literárnosti“, o návrat k „původní vlastnosti“ zobrazovaného jevu. Srov. řeč postav v Krakatitu Karla Čapka:

— *Vy myslíte, nějaký laciný pohon, ne?*

— *Laciný, laciný. Aby to dalo hodně užitku. A aby to taky svítilo a hřálo, viš?*

— *Počkejte, já nevím — To by se muselo zkusit . . . z jiného konce.*

— *No, právě. Zkusit to z jiného konce, a je to.*

(Srov.: stálé úsilí o kontakt mezi mluvčím a adresátem projevu, navazovací prostředky, citová angažovanost ap.).

Lze říci, že v tvorbě největších znalců češtiny došlo k zhuštění, k zvýraznění mluvenostních jevů: přímá předloha jazykové tvorby neexistuje, vytváří se stylizovaný obraz hovorové češtiny podle vlastní představy o ní.

Vedle toho píší autoři, kteří *zachycují* mluvenou řeč v praxi a převádějí ji důsledně do literatury. Tak v případě Rudolfa Těsnohlídky „autor se dostal do zajetí jazykových detailů sesbíraných v soudní sni, na brněnské periférii i ve svém okolí . . . Na druhé straně však Těsnohlídek dovedl mistrně vystihnout větnou skladbu nářečních projevů. Těsnoopravdu mluvené“.¹⁾ Ukázky z dialogů nářečních v Těsnohlídkově stylizaci:

„*Jen te roke (ruce) — mám v nich revma — a te hošiska nedelajó dobrotu. A co, jak se vám vede, eši se smím ptat.*“ (Křížení výpovědi, kontaktné výpovědi.)

¹⁾ Podle M. Jelínka. O zajímavém „kompromisu“ mezi řeči postav a autorovou svědčí Krásná Tortiza Jana Drdy. Autor vkládá celou povídku do úst hlavnímu hrdinovi, který vyrůstá před očima čtenáře v lidového vypravěče. Srov. rozbor Josefa Hrabáka. Hrabák zde uvádí četné mluvenostní prostředky (odraz lidového myšlení by se našel ještě i v dalších jevech, např. v období konstrukcí typu *Smál se, až se za břicho popadal*, kde se míra děje vyjadřuje vedlejší větou účinkovou, popř. *Čert dostal strach, jak byla Káča roztancovaná*, kde příčina děje věty hlavní vyplývá z velké míry děje věty vedlejší), a kriticky hodnotí „literárnost“ některých prostředků rozpornou s uměleckým cílem spisovatele.

„Takoujho šošnivca šošnivýho, teho já si nekašlu.“ (Citová angažovanost, vytýkáání základu výpovědi.)

„Slyša škrábat zandu sem. Poznal sem panímámu hnedka vdůli po věslovnosti. Jak bych nepoznal domácí! Su na její hlas zvyklé jak na ovčákůj. Ani sem se neponadál.“ (Středomoravská přechodníková konstrukce, citová angažovanost, lidové přirovnání.)

Příklady nenářeční:

„Kolikrát jsem ti říkala, abys klíč nechal mně.“ (Řeč o řeči, tak typická pro výměnu názorů.)

„E, ptáček. Takový roztomilý ptáček. Ráno vždycky tak pískal a dnes ticho.“ (Jmenné věty, zejména typ a dnes ticho je při vši nenápadnosti v mluvené řeči velmi hojný.)

„A dnes ustávám, pískám tjú, tjú a on nic. Leží v kleci, hlavičkou dolů, nožičky navrch a studený.“ (Navazovací spojka a, obrat a on nic, věty jmenné, mezi nimi opět výše uvedený typ — a studený = a je studený.)

Je pochopitelné, že se zákonitosti mluvených promluv nejvíce obrážejí v řeči postav dramatických. Dnes by právě nehovorová stylizace spisovného jazyka signalizovala zvláštní záměr autorův (srov. u Vl. Vančury).

b) Spisovný pazyk jako nástroj národní kultury se stal tak samozřejmým výrazem literatury, že může být v jisté míře nahrazován jinými útvary národního jazyka, a to buď v celé šíři vyjadřování, nebo alespoň v určitých prvcích. Někdy se přitom jednostranně zdůrazňují aspekty sociologické (příklon k řeči lidu), jindy politické (rolnictvo bývalo představováno jako vůdčí vrstva národa) nebo se v užívání dialektu odráželo zvýraznění určitých vlastností zobrazovaného jevu, konkrétně jeho souvislost s teritoriem.

Proti užívání nářečí v literatuře se zejména v padesátých letech namítalo, že brání srozumitelnosti projevu. Popravdě řečeno v češtině se tato překážka sotva mohla objevit (především se zřením k jednotnému systému souhlásek téměř ve všech našich nářečích a k malým rozdílům po stránce lexikální). Jestliže se u nás dialekt nerozvinul jako literární jazyk, je to podle mého názoru způsobeno jinými příčinami než tím, že by byl nesrozumitelný. Především je příliš svázán s teritoriem, a tak jeho užití redundantně dokresluje to, že např. v Brumovicích se událo to a to. Přímočarost dialektu jako charakterizačního prostředku je nadto draze vykoupena omezeními vyplývajícími z vnitřní povahy dialektu jako jazykové struktury. Dialekt není kodifikován (neboť nikdy není prestižním, autoritu budícím, vzorovým útvarem národního jazyka) a vykazuje rozpor mezi tzv. normou ideální, kterou vyvozují toliko odborníci-dialektologové ze starší literatury a z důkladných výzkumů pro podrobná zpracování monografická, a tzv. normou reálnou, v které se reflektují nejen zákonitosti ryzí tradiční struktury, nýbrž i známé moderní vlivy přetvářející ji v jakýsi „souhrn výrazových prostředků“, jenž je jednotlivému uživateli jazyka dorozumivacím podkladem beze zření k jakékoli strukturní rylosti. Je potom zřejmé, že z takové neideální, empirické, nestabilizované

normy, pokud vůbec možno o normě mluvit, dařilo by se jen stěží odvíjet vyjadřování zabarvené též emotivně, příznakové, tvůrčí, osobité a aktualizované. Chybí tu pro ně nutný předpoklad: stabilní základ, ideální vzor bezpříznakový. Na druhé straně lze v praxi sotva pomýšlet na využití toho, co jsme nazvali ideální normou dialektu. I kdyby se tak přes všechny praktické potíže stalo, vynořuje se otázka, jak by literaturě sloužil jazykový útvar postrádající téměř úplně vnitřní variabilitu. — Na druhé straně nesvědčí proti dialektu v literaturě přímo ta skutečnost, že by nevyhovoval moderní *celospolečenské* tematice; tu by přece mohl být chápán prostě jako jedna z forem ozvláštňení textu.

Zamyslíme-li se nyní nad pronikáním obecné češtiny do moderní literatury, a to jako „živého jazyka dne“, pak z naší argumentace vyplývá příčina tohoto stavu velmi jasně: máme-li na mysli onu „kulturní“ obecnou češtinu a nikoli živelně se uplatňující interdialekty na území Čech, není už jazykovým útvarem spjatým s určitým teritoriem, nýbrž jazykovým útvarem požívajícím jisté prestiže, jehož základní strukturální znaky jsou známy — a to k literárnímu využití stačí. S její postupující stabilizací projevují se porůznu snahy odstranit už dříve vzniklou distanci mezi spisovným jazykem vázaným tradičně na psanou funkční formu a obecným jazykem založeným na běžném denním mluveném úzu. Ačkoli je tento úzus základem pro využití obecné češtiny i v literaturě, přece poskytuje tvůrci právo na výběr pouze určitých strukturálních rysů. Odraz úzu v literaturě se potom stává zpětně modelem pro ony mluvčí, kteří prosazují obecnou češtinu do nejvyšších dorozumivacích funkcí (např. i do stylu jednacního, popř. ojedinele i odborného). Takovým modelem se nemůže stát jakýkoli úzus nářeční, neboť funkčnost dialektu směřuje dovnitř rodinného nebo pracovního kolektivu a je pro stylizaci literární z pohledu zvenčí sotva relevantní.

Na možnost využití nespisovných jazykových prvků v literaturě nutno pohlížet i z hlediska jazykových plánů. Zatímco v hláskosloví a tvarosloví jsou odchylky od spisovné kodifikace směrem k živému úzu dne podmíněny především příslušností k různým jazykovým útvarům (prvky obecně české — z nichž úhe'ný význam má zúžené *i* z *ě*, zejména v koncovkách, a *ej* z *ý*, dále potom dialektismy hláskoslovné a tvaroslovné) a vznikly v každém případě prostorovou projekcí změn proběhnuvších v čase, jsou obdobné kvality syntaktické dány především stálými konstitutivními faktory promluv, v našem případě mluvených. Ostatně ani dnešní výsledný stav syntaktické stavby obecně, jak známe z prací Havránkových, není dán odumíráním prvku A a jeho nahrazováním prvkem B: oba aspoň po jistou dobu setrvávají a každého z nich je možno využít (nejčastěji) stylisticky různě. V syntaktickém plánu lze tedy jen výjimečně mluvit o prvcích obecně českých, o dialektismech ap., téměř vždy však o kvalitativním nebo kvantitativním stavu spjatém s funkční normou mluvenou (i známý typ z Čech *já dnes nespala* proti spisovnému a moravskému *já jsem dnes nespala* je vlastně typem morfologickým). Reprezentantem mluvené funkční normy se samozřejmě může stát i dialekt, jak jsme si to ukázali na příkladu prózy Těsnohlídkovy: tam je „mlu-

venost“ jazyka při hlubším pohledu nápadnější než jeho „nářečnost“. Největší možnosti pro využití nespisovných prvků poskytuje slovní zásoba. Umělec může čerpat z velmi různorodého inventáře slov. Slova obecně česká (např. *kluk*), slova šířená slangy (*prachy*, *fajn*, *prima*, *kočka* = dívka), slova profesní mluvy (*uděláme vás zítra*), ba i lexikální dialektismy (*ogar*) vstupují do textu nenápadně jako jednotlivé stavební prvky a vnášejí do něho výrazovou hodnotu běžnosti, obyčejnosti, někdy lidovosti nebo lokální omezenosti.

Jakmile byla uvolněna pouta svazující všechny literární žánry bez výjimky obecnými stylizačními zákonitostmi psané funkční normy, rozšířil se prostor pro slohové rozrůznění podle ostatních slohotvorných faktorů. A jedním z nich může být i autorova volba jazykového útvaru. Co se zdá při výběru z prostředků výhradně spisovného jazyka příliš samozřejmé, bezděčné, automatizované, tlumené, to se jeví při využití příznakových nespisovných prvků jako výrazné, zjevné, nápadné.

Do umělecké tvorby tak zprostředkovaně pronikají principy výhodnější dichotomie, které jsme zaznamenali výše při charakterizaci jazykové situace z hlediska útvarů národního jazyka a podle nichž není už diferenciacní vývoj omezen pouze na pole jazyka spisovného. Zvláštní úlohu při tom plní obecná čeština, neboť funguje jako útvar regionální i celonárodní. Vhodnost volby pak hodnotíme podle umělecké intence, přiměřenost jednotlivého prostředku posoudí kritický čtenář nebo posluchač.

Literatura

- Bělič, J.:* Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné. In: Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1970.
- Hausenblas, K.:* Stylizace v promluvě (Poznámky pojmoslovné). In: Filologické studie II. Praha 1970, s. 117 n.
- Hrabák, J.:* K jazykové výstavě Drdovy Krásné Tortizy. SaS 17, 1956, s. 18 n.
- Hrabák, J.:* O charakter českého verše. Praha 1970.
- Jedlička, A.:* Poznámky k stylistické problematice a terminologii. In: Filologické studie II. Praha 1970, s. 125 n.
- Jelínek, M.:* Doslov ke Kolonii Kutejsík. Praha 1958, na s. 141 n.
- Miko, F.:* Text a štýl. Bratislava 1970.
- Mistrík, J.:* Štylistika. Bratislava 1985.
- Vachek, J.:* Psaný jazyk a pravopis. In: Hovory o českém jazyce I. Praha 1940.

